

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. Лисенко (Київ)

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В Італії ще з давніх часів існує звичай: під Новий рік викидати з вікон старі меблі й домашню утвар. Не закликаючи до такого радикального «прибирання» наукової лексики, все ж визнаємо, що час від часу ревізію наших термінологічних «запасів» таки слід робити. Адже навіть тексти останнього десятиліття (в тому числі й відомих вчених) приховують віджилі формулювання й дефініції. Й одна справа, коли представники «радянської школи» сумлінно продовжують експлуатувати вокабулярії доперевбудованої доби (цього вимагає сповідувана ними методологія), а зовсім інша, – якщо ті, хто намагається писати не на соціальне замовлення, несвідомо продовжують вживати ідеологеми, породжені більшовицькими ідеологами багато десятиліть тому. Питання про термінологічну люстрацію чи «стерилізацію» тут не ставиться. Барвистість дефініцій, як і вишукані злети наукової думки, тільки прикрашають текст, роблять його привабливим для читача, зрештою, надають самоцінності наративу як продукту наукової творчості. Але обов'язком вченого є артикуляція власного ставлення до вживаних термінів, зрозуміла ієрархія понять. Лише за цієї умови стають виправданими «гра слів», іронія, сарказм, заперечення чи дискусія.

Наукоємність понятійного апарату історика визначається не щільністю використання «ізмів» на квадратний сантиметр тексту, а відповідність смислового навантаження лексичних структур внутрішньому змісту описуваних явищ, їхньою здатністю передати якомога більшу суму його характеристик, виявити різні грані й відтінки, генезу, розвиток і наслідки, взаємодію з іншими процесами, суперечності і т.п.

На відміну від західної історіографії, в якій існувала не тільки конкуренція ідей, а й конкуренція понять, радянська література історичного профілю стала полігоном для випробування потужної ідеологічної зброї з «далеким радіусом дії». Парадокс полягає в тому, що попри закритість та ізольованість науки в СРСР, її термінологічний арсенал призначався не скільки для внутрішнього користування, стільки для боротьби з зовнішніми «ворогами соціалізму». Причому йдеться не лише про період, коли активно експлуатувалась ідея світової революції, а й на інших етапах існування більшовицького режиму: під час війни, у період «холодної війни», хрущовської «відлиги», застою і розрядки і навіть горбачовської «перебудови». Набувши статусу ідеологем, такі поняття консервувалися у масовій свідомості й на сторінках наукових і популярних видань, на-

бували універсального чи абсолютного значення, обростали апологетикою й теоретичним антуражем і навіть до певної міри сакралізувалися. Саме остання риса пояснює, чому так болісно значна частина, суспільства сприймає спроби «взяти на зуб» усталені терміни, наукової критики ідеологем, а також появи «неологізмів».

Дещо (але не все!) пояснює алгоритм розвитку вітчизняної історичної науки. Початковий період творення національної історії (і це, напевно чи не основне, що відрізняє її від російської історії) в Україні пов'язаний зі значним впливом діаспорної літератури, лише невеликий сегмент якої можна вважати суто науковою. Очевидно, що ця категоричність, безкомпромісність, а в деяких випадках навіть епатажність, незрідка набуваючи оформлених обрисів «партійності», певним чином наклала відбиток на спосіб мислення багатьох українських істориків. Та був у цьому й здоровий імпульс – позбавитись явно рудиментарних лексичних реліктів, без чого неможливий продуктивний поступ в галузі продукування і популяризації історичних знань.

Тому процес критичного осмислення понятійно-категоричного апарату військово-історичних досліджень слід сприймати не як ідеологічне замовлення, а органічний процес самоорганізаційної науки.

Серед основоположних суспільствознавчих категорій радянської доби перебували дефініції «соціалістичний лад», «соціалізм», «соціалістичний спосіб виробництва», «соціалістичний спосіб життя», «соціалістична культура» тощо. За прийнятою в СРСР практикою значна, коли не більша частина, таких термінів були по суті евфемізмами, а їх первісне значення докорінно відрізнялося від явищ і процесів, які ними позначилися.

Російська та українська соціал-демократія з'явилися й формувалися як органічна складова європейської соціал-демократії, що було природною реакцією на імперіалістичну фазу розвитку капіталізму з усіма його антагонізмами. Та прийшовши до влади, більшовики зіткнулися з викликами, долати які доводилися ціною величезної концентрації зусиль і використання надзвичайних засобів. Тривала громадська війна у напівзруйнованій в роки Першої світової війни країні мала наслідком деструктивні процеси в промисловій інфраструктурі, гострий дефіцит товарів першої необхідності і продовольства, деформацію масової свідомості. За цих умов «надзвичайщина» перетворилась у повсякденну реальність і політичну практику. Більшовицькі ідеологи і тут не втрималися від напівевфемізмів, позначивши свій курс як політику «воєнного комунізму». Якщо з першою частиною цього словосполучення проблем не виникає, то про комунізм у той час не йшлося. Вульгарна зрівнялівка у поєднанні з тотальними примусовими кроками (нехай і викликаних обставинами) мають таке ж віддалене відношення до комуністичного суспільства у його класичному розумінні, як і до християнської громади, паралелі з якою люблять наводити сучасні апологети комунізму.

Описуючи зміну назви партії з РСДРП(б) на ВКП(б), історики обходять увагою проблему мотивації. А це якраз той випадок, коли у діях радянських лідерів простежується якась логіка: проголосивши «диктатуру пролетаріату», більшо-

вики прибрали з назви партії слово «демократична». Це стало не просто зміною «вивіски». Партія, а точніше її верхівка, порвала з європейською соціал-демократичною традицією, з її аксіологічними пріоритетами. Водночас ідеологічна риторика продовжувала використовувати соціалістичні гасла: «рівність», «братерство», «справедливість» тощо.

Визначаючи ідентичність «соціалізму» в СРСР, слід згадати, як вихолощувався зміст цього поняття в процесі постання нової держави. Декларація «земля селянам, фабрики і заводи – робітникам» виявилось пустою популістською обіцянкю. Насправді, більшовики за ширмою «націоналізації» підприємств здійснили їх конфіскацію та одержавлення.

Есери, які сповідували соціалістичні цінності, настояли на тому, щоб у лютому 1918 р. ВЦВК ухвалив «Основний закон про соціалізацію землі». Вони вкладали в цей термін відмінний від більшовицького зміст: перехід усіх земельних угідь без викупу в розпорядження органів самоуправління з метою подальшого зрівняльного розподілу за трудовою чи споживчою нормою між селянами, які не використовували найманої праці. Але самоврядні органи створені не були, а земля перейшла у власність держави. За невиразним поняттям «усуспільнення засобів виробництва» стояла інша реальність: земельний фонд, підприємства, надра, ліси і т.п. перейшли у повне розпорядження партійного керівництва, яке визначало економічну стратегію, умови праці, характер її оплати та інші соціальні аспекти розвитку. Суспільство ж виявилось відчуженим як від самих засобів виробництва, так і від важелів управління ними.

Квазісоціалістичний характер мав і колгоспний експеримент. Не заперечуючи переваг великого, товарного сільськогосподарського виробництва над одноосібним, все ж важко погодитися, що довоєнний аграрний сектор був одноосібним за змістом. Примусові засоби колективізації і заручницький колективізм поєднувався з формальним (але не фактичним) землеволодінням (насправді – землекористуванням), викачуванням державою продукції, знущально низьким рівнем відшкодування праці, а також особистою несвободою колгоспників. Село по суті стало великою аграрною резервацією, що жила за окремими правилами, відособленим від міста соціумом, ідеально пристосованим до експлуатації його сировинних, продовольчих та людських ресурсів.

Аби ще більше адаптувати його до виконання цієї функції, центр вирішив зліквідувати останню перешкоду – заможного селянина. Принизливе назвисько – «куркуль» – мало підсилити негативне ставлення незаможних селян (а таких була переважаюча більшість) і налаштувати їх проти «класового ворога». В Україні розкуркулили 70,4 тис. родин, 31,6 тис. з них (146,2 тис. осіб) – депортували у віддалені райони СРСР¹. Знищення прошарку міцних, умілих господарів маргіналізувало українське село й перетворило його на заповідник нечуваних експериментів над здоровим глуздом і людьми, апофеозом яких став Голодомор.

Якось язик не повертається говорити про ці речі в контексті соціалізму. Дещо по-іншому вибудовувалася управлінська інфраструктура а промисловості. Навіть за існування прфоспілок і трудових колективів усі керівні важелі пере-

бували в руках Кремля. Роль місцевих профосередків зводилися не до захисту інтересів робітників та ІТП, а слухняних виконавців волі згори, нав'язаної через партійний апарат. Людина праці так і не зайняла скільки-небудь помітного місця в системі управління заводами і фабриками, а також розподілі результатів своєї праці. Останні функції повністю привласнила партійно-державна верхівка, що ще більше дистанціювало трудящих від матеріальних надбань. Свідомо зробивши село заручником індустріалізації, закладаючи диспропорції у розвиток підприємств групи «А» і групи «Б», більшовицька кліка виводила на глибоку периферію соціальні запити трудящих. Матеріальний добробут народу приносився в жертву Молоху мілітаризації економіки, що мало стати підґрунтям геополітичних амбіцій adeptів «світової революції, а пізніше – планів Сталіна.

У зв'язку з цим вже зовсім іншого характеру набуває звучання ще однієї базової категорії – «народне господарство» – та її похідних («народногосподарський план» тощо). «Народною» економічна система Радянського Союзу була виключно в секторі працевикористання – обов'язковою, часто примусовою, погано оплачуваною, екстенсивно-непродуктивною. Відчужені від засобів виробництва трударі втрачали економічний інтерес, почуття господаря, трудовий ентузіазм. Тому все це владі доводилося стимулювати штучно: примусовими заходами, інтенсивною ідеологічною та морально-психологічною обробкою людей, репресаліями, запровадженням зональних форм організації праці, які набули особливого значення в роки війни та відбудовний період.

Одним з яскравих виявів «народного господарювання» стало формування централізованої системи постачання. Від 1929 до 1935 р. в країні діяли картки на хліб та інші продовольчі товари. Лише у 1936 р. уряд відмовився від відпуску товарів широкого вжитку за нормованими цінами. Треба віддати належне: «ця система оптимально відповідала воєнним умовам. Водночас не слід забувати, що вона у модифікованих формах існувала упродовж усього повенного часу та період розвиненого соціалізму» й характеризувалося хронічним синдромом дефіциту.

В останнє двадцятиліття писати про Комуністичну партію стало ознакою поганого тону. Політкоректність та відчайдушні намагання шляхом метушливого конструювання національної версії історичного процесу порвати пуповину радянської спадщини не дають змоги науковцям спокійно, розважливо й безсторонньо розібратися з тим, що пов'язане з діяльністю цієї найвпливовішої інституції в Радянській державі. Тривожним симптомом є не байдужість суцільно негативна налаштованість (якщо не відразом) до цієї тематики, а повна відсутність будь-яких спроб глибоко осмислити «комуністичний» досвід.

Отже, ідеологема «керівна і спрямовуюча» роль Комуністичної партії і донині залишається без критичного аналізу, що не заважає час від часу опосередковано, через показ злочинів сталінського режиму, кидати звинувачення в бік цієї організації.

З цього постає цілком очевидна необхідність формування нових методологічних підходів до пояснення цього феномену. В його основі має лежати дифе-

ренційоване сприйняття змістовного наповнення поняття «Комуністична партія». Це передбачає, по-перше, усвідомлення того, що ця організація ніколи (після захоплення влади) не була політичною партією в класичному розумінні, а формувалась як специфічний номенклатурний орден з відповідними керівними органами, виконавською дисципліною, методами керівництва, формами впливу на соціум в цілому та окремих індивідів, ідеологічною доктриною й особливою пропагандистською аурую, яка обрамлювала кожну її акцію, та майже сакральне місце в державі та суспільстві. ВКП(б) і КП(б)У позиціонували себе як репрезентанти інтересів пролетарських верств, однак пізніше, відвівши на «запасні колії» потужний у свій час конструкт «диктатури пролетаріату», милостиво дозволили увійти в коло «обраних» соціальних груп, що перетворилися на трьох китів соціальної основи радянського суспільства, «трудої інтелігенції» (до «нетрудої») скопом зараховувалися духовенство, опозиційні інтелектуали, а також представники дореволюційної інтелігенції, яка сповідувала небільшовицькі цінності).

По-друге, ВКП(б) фактично стратифікувалися на кілька досить ізольованих шарів: рядових партійців, які створювали кількісну підставу для легітимації правлячої партії й були покликані впроваджувати в життя настанови центру; функціонерів різних ланок (обласного та районного рівнів); і, нарешті, вузьке коло наближених до Сталіна людей, які, власне, генерували політичні рішення й визначали стратегічний курс у всіх сферах життя.

За спрощеною радянською схемою всі ланки партапарату подавалися як струнка вертикаль, алгоритм діяльності якої визначав принцип «демократичного централізму». В дійсності рядові члени партії створювали загальне тло «повноцінного» функціонування ВКП(б) та були слухняними виконавцями волі «більшості» й керівництва, партійна номенклатура – провідником директив центру з надзвичайно малим і суворо окресленим полем для ініціативи.

Фактично не тільки партійний організм, а й весь більшовицький режим можна характеризувати як номенклатурний авторитаризм. Саме в цьому ключі слід розглянути й заходи, на яких функціонувала Комуністична партія.

Відсутність реального колективізму й демократизму в ухваленні важливих рішень та діяльності вищих партійних структур (політбюро, оргбюро, секретаріат ЦК) в роки війни продемонструвала відмова від скликання з'їздів партії, пленумів ЦК, а також суміщення кількох ключових посад Й. Сталіним, який, залишаючись Генеральним секретарем ЦК ВКП(б) і Головою РНК СРСР, став також Головою Державного комітету оборони, Головою Ставки Верховного Головнокомандування, Верховним Головнокомандувачем, наркомом оборони. Відсутність у цьому переліку посади Голови Президії Верховної Ради СРСР може свідчити тільки про те, що вождь вважав її другорядною, допоміжною. Цей факт вказує на реальне місце вищого законодавчого органу влади в ієрархії інших керівних структур та реальну вагу його повноважень. Але війна лише кристалізувала справжній стан речей, за якого всі доленосні рішення ухвалювала невелика група людей, цілковито відданих та підконтрольних вождеві.

У зв'язку з цим поняття «керівна і спрямовуюча роль Компартії» набуває дещо іншого наповнення оскільки всі вектори суспільного розвитку визначав самообраний «більшовицький конвент». Важко заперечити, що всі керівні позиції в державі та громадських інституціях були монополізовані партійними структурами. Та разом з цим слід усвідомлювати, що у самій партії чітко розмежовувалися директивно-розпорядчі та суто виконавські функції: всі керівні повноваження належали політбюро на чолі зі Сталіним (Верховна Рада тільки обрамляла їхню волю указами, Раднарком – постановами), у той час як пересічні партійці були цілковито відчужені від будь-яких керівних важелів. Отже, реально державою «керували і спрямовували» її у певне політичне річище не Компартія, а група людей, що узурпували всю повноту влади у своїх руках й контролювали різні її гілки. При цьому сама партія виступала в якості ретрансляційного інструменту волі Кремля. Місцевий партійний апарат ще до війни був ідеально пристосований для того, щоб впроваджувати імпульси згори у всі сфери функціонування державного та суспільного організму. Підкріплений жорсткою партійною дисципліною авторитет парторганізацій дозволяв їм безроздільно контролювати і впливати не тільки на управлінські, а й суто технологічні виробничі процеси. Стягнення по партійній лінії могли коштувати людині посади, особистої свободи, а то й життя. Секретарі парткомів усіх рівнів перетворилися на всевладних «божків», перед якими тремтіли директори великих підприємств, генерали, відомі діячі науки, техніки, літератори. Комбінацією різних засобів (від художньо-мистецьких до силових) у масову свідомість вкарбували як безапеляційний постулат: «партія – понад усе». Заперечувати цю тезу – непродуктивне заняття. Але з'ясувати, як складалася монопартійна система, у якій спосіб підм'яла під себе суспільство і державу, проникла у всі їхні пори, якими методами здійснювала управлінські повноваження – обов'язок вже нинішнього покоління істориків.

Підвищена увага до наведених вище категорій не є випадковою. Ідеологічне протистояння «двох систем», новий етап якого започаткувала Друга світова війна, підвищило роль цих та інших понять. З простих лексем вони «виростили» до рівня понятійно-пропагандистських форпостів, на яких розбудувалась уся ідейно-теоретична інфраструктура.

За ілюстраціями далеко йти не потрібно. Описуючи джерела перемоги Радянського Союзу над гітлерівськими загарбниками, партійні ідеологи якості одного з наріжних каменів «вмуровували» в сталінську версію війни положення про «перемогу радянської соціалістичної системи над капіталістичною». Для детальної дискусії з цього приводу однієї статті буде мало, тому обмежимося стислими міркуваннями. Створена більшовиками система (політична, соціально-економічна) була краще пристосована до функціонування за воєнних обставин. Суворая централізація керівництва економікою та розподілом продовольства, предметів першої необхідності, трудових і матеріальних ресурсів, помножені на гігантський (неспівставний з можливостями інших держав) людський потенціал, величезну територію і природні багатства, в сукупності давали відчутну перевагу над ідеологічним та воєнним противником. Та й цих

неосяжних ресурсів виявилось замало для боротьби з відлагодженими «капіталістичною системою» та військовою машиною нацистської Німеччини. Не випадково радянські історики за вказівкою партійних ідеологів замовчували, а то й применшували, роль надходжень від союзників по Антигітлерівській коаліції в рамках міжнародної угоди про ленд-ліз. Сучасні дослідження, що оперують справжніми даними, стверджують на думці, що без такої допомоги виконання економічних програм у Радянському Союзі значно б ускладнилося, а це, у свою чергу, могло негативно позначитися на рівні оснащення і забезпечення діючої армії. Коли виокремити роль кожного компонента і зважати на те, що ця «система» діяла і в мирний час, загальна картина постає в іншому світлі. Доводиться говорити про перевагу абсолютних показників, кількісних, екстенсивних, а не якісних характеристик. Продемонструвавши непогані мобілізаційні можливості, «соціалістична система» виявилася малоєфективною для розв'язання нагальних соціальних потреб. Виправдання ж тим, що це детермінувалося «холодною війною», «нерівним протистоянням з капіталістичним світом» не витримує критики і тим самим перетворюється на звинувачення режиму, що так і не навчився визначати пріоритети й використовувати свої переваги на тривалій історичній дистанції. Цілком очевидно одне: настав час для інтелектуальної атаки в цьому напрямі, аби відійти від ідеологізованого способу мислення й перевести дискусію в предметне русло. Це дозволить не «виплеснути разом з водою і дитя», розставити акценти й визначити рівень адаптації «соціалістичного ладу» до умов війни і мирного існування, відповідно до тих викликів, які висував час.

У становому хребті сталінської версії війни вивичувалась ще одна вершина – концепція «дружби народів», що також стала запорукою перемоги над загарбниками. Що вкладалося в це поняття? Насамперед, багатонаціональний склад радянських Збройних сил, співдія представників різних народів у налагодженні виробництва у східних районах країни, гостинність тих, хто прийняв мільйони евакуйованих громадян України, Білорусії, Росії. Але коли йдеться про міжнаціональні відносини в СРСР воєнної доби, необхідно пам'ятати, що майже всі народи до 1917 р. перебували у складі поліетнічних держав: Австро-Угорщини, Російської імперії. Після Першої світової війни виник ряд нових держав у Східній та Центральній Європі, які також не були моноетнічними (Польща, Угорщина, Чехословаччина та прибалтійські країни). При цьому домагання національних меншин у них регулювалися міжнародними угодами і демократичними, парламентарними засобами (до винятків належить український радикальний рух у II Речіпосполитій). Отже, Радянський Союз отримав у спадок певний рівень етнічної толерантності, який за два міжвоєнних десятиліття разюче підвищити не зміг. Адже міжнаціональні відносини належать не тільки до дуже делікатної сфери, а й залишаються консервативними упродовж тривалого часу. В залежності від обставин латентні процеси проступають на поверхню, або «вибухають» конфліктами, потім затухають. Але традиційні стереотипи від цього дуже мало змінюються, виявляючи навдивовижу високу інерцію.

Дослідження архівних документів, зокрема доповідних та оперативних зведень Головного політичного управління РСЧА дає підстави стверджувати, що в її лавах мали місце як прояви коректного, дружнього ставлення військовослужбовців різних національностей, так і тертя на цій основі (зневажливі, принизливі прізвиська, «науменців», бійки тощо). Далеко не безхмарно склалися взаємини прибульців зі східних районів СРСР з місцевими мешканцями в Середній Азії, на Кавказі, Поволжі та Уралі, хоча останні дуже багато зробили для того, або розмістити і створити хоча б мінімальні зручності тих, хто залишив рідні місця. Та це були переважно побутові конфлікти.

Партійна пропагандистська машина постійно педалювала гасло дружби народів з кількох причин. Кремль побоювався того, що далека від досконалості національна політика в поєднанні з непопулярними соціально-економічними заходами 20-30-х років вже після перших випробувань війною спричинить «тріщини» в цьому уявному «моноліті», який вже дістав національно-ідеологічне означення – «радянський народ». Тому партійні органи у всіх установах, політичні структури в армії, а також учені, літератори, митці зобов'язувалися активізувати «інтернаціональну» тему. Ці кроки підкріплювалися суворими санкціями стосовно тих, хто провокував міжнаціональну ворожнечу.

Ще одне завдання агітпропу вбачалося в тому, щоб протидіяти сплеску націоналізму – українського, польського, єврейського литовського татарського та інших. Особлива увага приділялась боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом». Оскільки це – тема окремої розмови, обмежимося тільки констатацією того, що сама наявність можливих національних рухів реконструює цей радянський міф. Як і той факт, що прихований антисемітизм у роки війни у всій своїй відразливості виявився під час здійснюваних окупантами акцій масового знищення євреїв, коли певна частина місцевого населення байдуже чи позитивно ставилося до них, а то й надавала сприяння карателям. А після відновлення радянської влади мали місце випадки ант-єврейських ексцесів на побутовому ґрунті: демобілізовані та евакуйовані громадяни, які поверталися додому, виявили, що їхні помешкання вже зайняті іншими...

Про те, що антисемітизм не зник (а, можливо, керівництво держави цього й не прагнуло), свідчать повоєнні події («справа лікарів» і т.ін.)

Таким чином національне питання, вирішенням якого так пишався Кремль, мало дві іпостасі: великий міф «дружби народів», з одного боку, і не позбавлені тертя, непорозумінь, а то й відкритих конфліктів між різними етнічними групами (до речі, цілком природними для багатонаціональних держав), – з іншого слід наголосити, що більшовики зуміли не допустити «балканізації» міжнаціональних відносин (українсько-польський конфлікт 1943-1944 рр. (слід розглядати в дещо іншій системі координат). Разом з тим їм належать пріоритети у формуванні унікальної національної ієрархії, в якій російський народ відіграв роль «старшого брата», а всі інші – неофіційне, але від того не менш визначене місце в субординації «табелі про ранги».

Оскільки довелося згадати про український націоналізм, слід саме в руслі даної статті зробити кілька завваг. Перша з них стосується семантичного зна-

чення цього терміну. В якості наукової категорії історики мали б користуватися ним виключно в тих випадках, коли вони пишуть про націоналістичну ідеологію та функціонування Організації українських націоналістів. Навіть стосовно Української повстанської армії необхідні коментарі, адже «УПА-Поліська Січ» мала дещо інші ідеологічно-організаційні джерела. Що стосується всього українського національно-визвольного руху, то в період Другої світової війни він був репрезентований не тільки національними таборами. Поряд зі спорідненими течіями та військово-політичними утвореннями (ФУР, ФНС, націонал-комуністи) існували й інші сили – гетьманці-державники, прихильники державотворчої традиції УНР (зокрема в центральних та східних регіонах України). У зв'язку з тим, що їх об'єднувала ідея суверенної української держави, для окреслення дій цих сил видається оптимальним термін «самостійницький рух».

Друге міркування стосується методологічної еkleктики у трактуванні українського самостійницького руху. Деякі вітчизняні науковці розглядають його як «рух Опору», не помічаючи, що відбувається підміна понять. Адже поняття «антинацистський рух Опору» або «Резистанс» у повоєнний період позначали антифашистські й антинацистські сили (незрідка керовані комуністичними чи соціалістичним підпіллям європейських країн). Світова історіографічна традиція утвердила смислові межі цього терміну й вони не зовсім відповідають тим параметрам, у яких перебував український самостійницький рух. Якесь частина сучасних українських істориків свідомо з метою його легітимізації вмонтує останній в загальноєвропейський рух Опору. Але ця «послуга» з суто наукової точки зору є навіть шкідливою, оскільки позбавляє рух за Українську соборну суверенну державу корінних сутнісних характеристик і самобутності. Спротив окупантам чи займанцям є дією у відповідь, причому існують як активні, так і пасивні форми опору. Іншими словами, учасники руху Опору, так би мовити, «грали другим номером». Це жодною мірою не применшує їхньої мужності й самовідданості, внеску у перемогу над ворогом. Українських самостійників можна вважати учасниками європейського антинацистського Резистансу у тій мірі, в якій вони йому протистояли. Однак це – лише один, далеко не основний вектор їхньої боротьби. Українські адепти ідеї УССД (і це є головною іманентною властивістю самостійницького руху) і до війни, і в роки Другої світової, і після її завершення займали *активну, наступальну* позицію в досягненні стратегічної мети. Саме вони, а не владні режими проти яких вони боролися, першими (незрідка радикальними засобами) виступали на арену боротьби і намагалися нав'язати власні «правила гри». Так було і з польськими урядами, і з німецько-румунськими окупаційними властями, і з більшовицьким режимом. Навіть змушені силою обставин діяти підпілними чи партизанськими методами, вони прагнули демонструвати активність і безкомпромісність. Розглядати український національно-визвольний рух періоду Другої світової війни тільки в руслі опору існуючим режимам – значить збіднювати його сутність і спрямування.

Що дійсно відповідає поняттю «антифашистський рух Опору», то це дії радянських партизанів та підпільників. Але й тут існують живучі міфологеми, які

не отримали теоретичної критики. У працях А. Кетія, В. Лозицького, О. Богуна, А. Чайковського, та інших істориків на обширному статистичному матеріалі відтворено реальні масштаби спротиву ворогу на території України². Вони фактично спростовують ідеологему про «всенародну боротьбу в тилу ворога». Тим дослідникам, яким доводилося опрацьовувати документи, присвячені партизанському руху в РДАСПІ, ЦДАГО України, інших архівосховищах, відомо, як були спантеличені комісії обкомів КП(б)У, до яких надходили матеріали з місць про кількох партизанів та підпільників. Відразу після повернення радянської влади складалися списки мешканців сіл, містечок, які брали участь у боротьбі з окупантами. Так, от у деяких списках зазначалися прізвища чи не всіх громадян, які проживали в тому чи іншому населеному пункті під час окупації. Кількаразові ретельні перевірки істотно скоротили всі ці списки, але й після цього вони містили прізвища багатьох людей, які нічим не виявили себе в цій справі, але прагнули у такий спосіб забезпечити себе від загрози репресій на підставі звинувачень у співпраці з ворогом.

Запізнілі й некваліфіковані дії радянського керівництва, спрямовані на організацію спротиву агресорам у їхньому тилу (відсутність стратегічних напрацювань і тактичних розробок, спеціальних навичок і засобів підпільно-партизанської боротьби, навчених кадрів, брак конспірації під час комплектування особового складу і закладання баз продовольства, спорядження і боєприпасів), ігнорування можливостей ворожих спецслужб, спричинили швидке виявлення, розконспірацію, самоліквідацію і знищення більшості формувань, які мали розгорнути антифашистські дії. Ті, хто залишився, упродовж тривалого часу перебували у стані шоку, довго збиралися з силами, поновлювали старі й налагоджували нові зв'язки, діставали зброю, друкарські машинки, папір для пропагандистських матеріалів. За визнанням начальника Українського штабу партизанського руху Т. Строкача, «народ не був підготовлений морально до можливих поразок на фронті, до можливої нелегкої підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання»³. Відсутний опір займанцям у цей час чинили переважно ті групи й загони, які склалися з оточенців (військовослужбовців, які мали навички поведінки в бою, володіли основами тактики, володіння зброєю, засобами зв'язку, мінування тощо).

Коли виявилось, що цивільне населення окупованих територій неспроможне до масових організованих виступів, а заходи початкового етапу війни виявилися малоефективними, керівництво країни вдалося до закидання у ворожий тил диверсійно-терористичних та організаторських груп, на які покладалося розгортання антинацистської боротьби. Готувалися вони по лінії НКВС, УШПД та армійських структур, а на місцях «обростали» місцевими активістами. У червні 1942 р. на території України діяло тільки 22 партизанські загони (3 тис. осіб), з якими УШПД підтримував зв'язок⁴.

Після зустрічі партизанських вождів, серед яких були С. Ковпак, О. Федоров, О. Сабуров, у Кремлі зі Сталіним, центр став приділяти більше уваги матеріальному забезпеченню «народних месників» й наказав їм організувати комплексні операції під час великих битв на німецько-радянському фронті.

І все ж задекларовані успіхи підпільно-партизанської боротьби (понад 500 тис. вбитих солдатів та офіцерів противника, сотні пущених під укіс ешелонів та підірваних мостів тощо) на ділі були значно скромнішими. Партизани та підпільники насамперед виконували місію політичних представників радянської влади на «тимчасово окупованій території». Вони були покликані, насамперед, продемонструвати життєздатність більшовицького режиму, відсутність будь-яких сумнівів у тому, що він повернеться, а також перестерегти нелояльних до нього і схильних до співпраці з окупаційними властями. Тому одним з основних напрямів діяльності радянських нерегулярних формувань стала ідейно-роз'яснювальна робота серед населення зайнятих агресором територій.

У цьому році відзначатиметься 65-а річниця вигнання армій агресорів з території України. Останнім часом все частіше можна почути під час дискусій (рідше – прочитати) про те, що у 1943-1944 рр. відбулась друга окупація України Росією (першу відносять до часів революції). Цим самим заперечується доречність застосування до цих подій поняття «визволення». Основний аргумент послідовників цієї концепції, що походить з діаспорної літератури, полягає в тому, що український народ не став вільним, не здобув суверенітету, незалежної національної державності.

Цілком очевидно, що ціна питання є настільки високою, що вимагає окремої наукової (але не політичної) дискусії, учасниками якої мають стати не тільки історики, а й політології та правознавці. Адже йдеться про узгодження принаймні двох теоретичних побудов, кожна з яких засновується на принципово відмінних базових засадах. З точки зору національної історії «наріжним каменем» має слугувати наявність волі українського народу до реалізації своїх суверенних прав, а також факт проголошення національної держави. Фахівці політології й міжнародного права можуть обрати іншу диспозицію. Для перших відправною точкою стане революційний зрив і громадянська війна, в якій «право на перемогу» за визначенням мають усі. Другі відштовхуються від юридично оформленого статусу тих чи інших режимів і державних утворень, а також міжнародних угод, якими регулюються відносини між колишніми учасниками збройного протистояння після їхнього завершення. Коли розглядати проблему в правовому дискурсі, шансів науково легітимізувати термін «радянська окупація» України щодо подій 1943-1944 рр. залишається мало. Для цього потрібно довести принаймні одне: окупаційний статус України до червня 1941 р. В іншому випадку окупація Червоною армією території УРСР, що в 1945 р. стане співзасновником ООН, сприйматиметься як юридичний абсурд чи логічний софізм. У зв'язку з цим застосування словосполучень «визволення (звільнення) України від загарбників» не носить жодного ідеологічного забарвлення і видається цілком прийнятним і доречним.

Завершуючи виклад цих міркувань, слід зазначити, що в пошуках національної історії необхідно дотримуватися хоча б кількох правил. Перше, цілком очевидне, – пріоритети історії як наукової дисципліни. Все інше – національна пам'ять, історичне знання, вузівська та шкільна дидактика, виховні та урочисті

заходи, художнє осмислення історії – залишаються важливими, та все ж похідними функціями. Друге правило вимагає дистанціювання. Історія обов'язково мстить нам «гримасами» подій, які свого часу «ліпилися» за доволі імпазантними зразками й фізіономіями провідних історичних постатей. Науковцям не завадить приміряти окуляри зарубіжного обізнаного читача, або власних нащадків, що колись візьмуть до рук історичні книги. Нарешті, нам явно бракує вміння й бажання теоретизувати, «історіософствувати», шукати незвичні ракурси, критично осмислювати чужі й самокритично – свої тексти. «Емпіричний синдром», як можна назвати майже патологічну залежність від фактів і страх перед можливістю «потрапити в полон» якогось нехрестоматійного прояву історичного дійства, позбавляє нас усього багатства інтелектуальної напруги й насолоди, емоційних сплесків, психологічних вражень, моральних збурень, які, власне, й дають справжнє відчуття ніколи й до кінця непізнаного – нашого минулого.

¹ *Литвин Володимир*. Історія України. Підручник. – К., 2006. – С. 505.

² Україна партизанська. 1941 – 1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкова видання. – К., 2001; *Кентій А., Лозицький*. Війна без пощади і милосердя: партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К., 2005.

³ *Строкач Т.А.* Наш позывной – «свобода». – К., 1975. – С. 128.

⁴ *Коваль М.В.* Україна 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.